

## Yabancı Seyahatnamelerde Anadolu Şehri

Özgür YILMAZ

T.C. Gümüşhane Üniversitesi

Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

E-posta: ozguryilmaz@gumushane.edu.tr

### ÖZ

Anadolu coğrafyası çok uzun zamandan beri pek çok yabancı seyyahın ilgisini çekmiş ve bu sayede yabancıların oluşturduğu geniş bir seyahatname literatürü ortaya çıkmıştır. Bu literatür, son zamanlardaki araştırmalarda da görüleceği gibi ülkemizde tarih araştırmaları için kullanılabilir temel kaynaklar arasına girmeye başladı. İlk örneklerini 70'li yılların sonlarında gördüğümüz bazı çeviri niteliğindeki çalışmalar yerini zamanla daha akademik çalışmalara bıraktı. Son zamanlarda gelişen sosyal tarih çalışmaları bağlamında, seyahatnameler, sosyal hayatın canlı bir tasvirini yapmaları itibarıyla özellikle şehir veya belirli bir bölgenin tarihi için daha da önemli hale geldi. Arşiv belgeleri gibi kaynakların yanında seyahatnamelerin önemli bir boşluğu doldurduğu çalışmalar görünmekle birlikte bazı şehirler hakkında sadece seyahatnamelere göre hazırlanmış derleme çalışmaları da ortaya çıktı. Genel olarak bakıldığında bir seyyahların şehir hakkında verdiği bilgiler bazı benzerlikler ortaya koymaktadır. Bu çalışma Anadolu'ya seyahat etmiş olan yabancı seyyahların eserlerinden hareketle Anadolu şehrinin hangi özellikleri ile seyahatnamelere konu olduğu hakkında bazı genel tespitler yapma amacındadır.

*Anahtar sözcükler:* Seyahatname, 19. yüzyıl, şehir tarihi, Anadolu şehri.

### GİRİŞ

Seyahatnamelerin, tarihi kaynak olarak değerlendirilip değerlendirilmeyeceği tartışmaları tarihçiler arasında bir tartışma konusu olarak devam etse de, Osmanlı sosyal yaşamını, resmi kaynaklar ve arşiv belgelerinde bulamayacağımız bir gözle aktarmaları bakımından seyahatnameler, belli bir bölgenin, şehrin veya bir ülkenin sosyal tarihi için önemli boşlukları doldurmaktadır. Son dönemlerde Osmanlı tarih yazıcılığında görülen değişime paralel olarak sosyo-ekonomik tarih yazımının önem kazanmasıyla birlikte seyahatnameler alternatif birer tarih kaynağı olarak ortaya çıktı. Özellikle şehir tarihleri açısından bakıldığında, Türkiye'de son zamanlarda gerek akademik gerekse de popüler nitelikli olarak yapılan çalışmalarda seyahatnameler de önemli kaynaklar olarak kullanılmaya başlandı. Bu çalışmaların bir kısmı, belli bir bölgeden bahseden seyahatnamelerin derlenip çevrilmesi şeklinde olduğu gibi; daha akademik çalışmalarda seyahatnameler alternatif bir kaynak olarak hem kendi içinde hem de diğer kaynaklarla mukayeseli bir şekilde kullanılmaya başlanmıştır. Seya-

hatnameler özellikle şehir tarih yazımında mutlaka görülmesi gereken kaynaklardır.

Özellikle Anadolu şehirleri hakkında görsel kaynakların çok yakın bir zamanda ortaya çıktığını düşündüğümüzde, seyahatnamelerde yer alan gravür, resim, harita, mimari çizimler ve fotoğrafların şehirlerin eski görünümünü anlamamız açısından ne kadar önemli olduğu ortaya çıkar. Bu görsel zenginliğin yanında, şehirlerin, bölgelerin bir nevi hafızası olmaları itibarı ile aslında seyahatnameler turizm için de önemli kaynaklar arasındadır. Tarihi eserler veya önemli şehirler hakkında hazırlanacak olan metinlerde, aynı zamanda kendisi de bir nevi “*zamanın seyyahı*” olan turisti veya ziyaretçiyi etkilemesi bakımından daha öncekilerin yazdıkları elbette bir ilgi oluşturma potansiyeline sahiptir. Bu bağlamda bu ilginin hangi konular üzerinde olabileceğine yönelik olarak şehir tarihi merkezli bir yaklaşımla seyahatnamelerde bir “*Osmanlı şehri*” ortaya koymak mümkündür.

Osmanlı sosyo-ekonomik tarihine yönelik olan çalışmalar büyük oranda şerhiye sicilleri, tapu tahrir defterleri ve Osmanlı kronikleri gibi kaynaklara dayanmaktadır. Osmanlı tarihçilerin yazdığı kronikler genellikle askeri seferler, savaşlar, siyasi ve diplomatik ilişkiler hakkında bilgi verir. Dolayısıyla bu kaynaklar arasında Osmanlı sosyal tarihine ilişkin eksikliklerin doldurulmasında seyahatnameler önemli bir yer tutarlar (Üçel-Aybet 2003: 15). Arşiv belgeleri, günlükler, yazışmalar ve mektuplar gibi seyahatnameler de tarihçinin algılama gücünü arttıran, ikincil kaynaklardaki bilgileri karşılaştırma imkânı sunan eserlerdir. Seyahatnameler özellikle Osmanlı toplumunun gündelik yaşamı ve gelenekleri, bayram veya selamlık alayı gibi törenler, esir pazarı, harem, hamamlar, meslek gurupları, giyim tarzları, mesire yerleri, kahvehaneler, semtler, sokaklar, pazar ve mahalleler ve abideleri gibi genel konular üzerinde durmuşlar ve bunun yanında seyyahlar seyahatnamelerini resim, harita ve gravürlerle süslemişlerdir (Pınar 2002: 116).

Seyahatnamelerin ülkemizdeki tarih yazımında, bu zenginlikleri sayesinde keşfedilmeleri iki ana etkene dayanmaktadır: Birincisi, Osmanlı tarihinin başlıca resmi yazışmalar veya resmi kroniklerden oluşan zengin bir arşiv kaynağı şeklinde olması; ikincisi de Osmanlı sosyal ve ekonomik tarihi yazma eğiliminin gelişmesidir (Özel ve Çetinsaya 2001: 8-38; Çetinsaya 2003: 11-12). 1980’lerden itibaren Osmanlı tarih yazımı, gelişen sosyal-ekonomik tarih eğiliminin etkisiyle bu alana yöneldi. Özellikle arşiv kaynaklı (Uğur 2005: 20) çalışmaların çoğalmasıyla beraber bunlardaki boşlukların doldurulması noktasında seyahatnameler daha da önem kazandı (Özdemir 2003). Şüphesiz seyahatname-

lerin bu yeni tarih yazımı eğiliminde en çok kullanıldıkları alan da şehir tarihçiliği oldu. Ülkemizde yapılan şehir tarihi çalışmaları için tahrir defterleri, nüfus sayımları, şer'îye sicilleri, vakfiye ve vakıfnameler, salnamelerin yanında seyahatnameler de birer kaynak olarak ortaya çıktı (Kılınç 2007: 188-189). Fakat bu kategoriye yeni yeni yapılan çalışmalarda da görüldüğü gibi konsolosluk raporlarının da eklenmesi gerekmektedir (Faroqhi 1999; Özdemir 2003; Yılmaz 2012).

Anadolu, Avrupa ile Asya arasında bir köprü görevi görmesi ve önemli ticaret yollarına ev sahipliği yapması münasebetiyle tarihin her döneminde önemli bir geçiş bölgesi olmuş ve pek çok seyyahı ağırlamıştır. Özellikle 18. yüzyıldan itibaren Anadolu'ya gelen seyyahların sayısı önemli oranda arttı. Bu seyyahlar, yazdıkları makale, rapor ve seyahatnameler ile hemen hemen her bir disiplinin kullanabileceği geniş bir kaynak külliyatı bıraktı. Şehir tarihi açısından bakıldığında, bu kaynaklar, şehirdeki ekonomik eylemler, şehrin nüfusları, şehrin fiziki yapısı ve yerleşimi, bölgenin ekonomik potansiyeli, etnik ve dini yapısı, ulaşım olanakları, topografyası, iklimi, tarihi yapıları ve etnoğrafik nitelikleri hakkında önemli bilgiler vermektedirler (Kılınç 2007:189).

Seyahatnameler günümüze kadar pek çok çalışmaya konu olsa da bu kaynakların kullanımı konusunda detaylı bir tetkik ve sınıflandırma yapıldığını söylemek zordur. Anadolu ve Doğu Karadeniz örneklerinde bazı koleksiyon ve kaynakça denemelerine karşın ülkemizde henüz yabancı seyahatnameler üzerinde yapılmış tam bir bibliyografik tetkik yoktur (Weber 1952; Bryer and Winfield 1985). Buna karşın seyahatnamelerin içeriğine metodolojik bir yaklaşımla eğilen çalışmalar da vardır. Faroqhi, Anadolu şehir tarihi üzerine yaptığı çalışmalardan hareketle 1999'da yayınladığı *Aproaching Ottoman History* adlı çalışmasında seyahatnameleri tarih yazımı ve özellikle şehir tarihi açısından bir değerlendirmeye tabi tutmuştur. Bu konuda en önemli çalışmalardan biri de Emre Madran tarafından ortaya konuldu. Madran "*Seyahatnamelerde Anadolu Kenti*" adlı çalışmasında seyahatnamelerin şehir tarihleri açısından içeriklerini yazılı ve çizili bilgiler olarak iki kısımda inceler. Yazılı bilgiler başlığı altında Anadolu'nun tarihi coğrafyası, antik isimler ve kitabeler; Osmanlı ordusunun durumu gibi askeri içerikli bilgiler; Osmanlı toplumundaki dini gruplar, Anadolu'nun fiziksel coğrafyasını oluşturmak amacıyla yol güzergâhları ve yüzey şekilleri; akarsu ve maden gibi doğal zenginlikler, belli bir yörenin iklim koşulları, kırsal yerleşmeler ve kır hayatı gibi konular başta gelmektedir (Madran 1985; 1305). Çizili bilgiler başlığı altında da seyahatname yazarının izlediği yolu gösteren veya bölgelere mahsus haritalar; kentin tümü, bir bölümünü bir sokağını veya cami kilise ve bunun gibi tek tek mimari yapıları gösteren gravür ve

resimler, mimari çizimler ve 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren de fotoğraflar yer almaktadır (Madran 1985: 1305; Üçel-Aybet 2003: 15; Ebel 2005: 15). Bu çalışma, seyahatnamelerin şehirler hakkında verdikleri bilgileri iki ana kategori altında incelemeyi ve bu şekilde bu kaynakların Anadolu şehrinde daha çok hangi hususlar üzerinde durduklarına dair genel tespitler yapmayı amaçlamaktadır.

## ANADOLU ŞEHİRİNİN FİZİKİ YAPISINA DAİR GÖZLEMLER

Seyahatnamelerin büyük bir kısmında, yolculuğun başladığı ve bittiği yere kadar olan şehirler veya bölgeler hakkında tasvirleri içeren genel bir anlatım tarzı hâkimdir. Bazı seyahatnamelerde özellikle yol güzergâhları ve iki şehir arasındaki bağlantılar üzerinde ayrıca durulur. Sosyal hayatın en iyi gözlemlenebileceği yerler olarak şehirler ve bunların değişik özellikleri, seyyahların peşinde oldukları farklılıkları bulabilecekleri yegâne yerlerdi. İşte bundan dolayı belirli bir rotayı izleyerek bir gezi programı takip eden bir seyyahın notlarının büyük bir kısmını da yol güzergâhı üzerinde bulunan şehirler ile ilgili tasvirler oluşturmaktadır. Seyyahların şehrin fiziki yapısı hakkındaki izlenimlerinde, yüzey şekilleri, kentin simgesi niteliğindeki özel oluşumlar gibi topoğrafik tanımlar, şehrin yerleşim alanı ve görünümü, iklim ve bitki örtüsü, sosyal hayatın merkezi olarak çarşı, pazar ve meydanlar, şehrin kalesi ve limanı, sokaklar, mahalleler ve konut tipleri, şehrin ulaşım ağı, dini, askeri, sosyal ve ticari amaçlı yapılar kaşımıza çıkmaktadır.

Seyahatnamelerde şehirlerin fiziki yapılarına ilişkin tasvirler, genellikle şehri diğer bölgelere bağlayan ana yolların tasviri arkasından gelmektedir. Seyyahların izledikleri bu güzergâh aynı zamanda Anadolu'daki yaygın ulaşım ağını ve bunların koşullarını anlamamız hakkında da bilgiler vermektedir. Yeterli karayolu ulaşım ağına sahip olmayan sahil şehirleri için ise en mühim ulaşım vasıtası deniz yolu idi. İşte seyyahların şehir hakkındaki tasvirlerinin başlangıç noktasını bu iki yolla şehrin silüetinin karşılarında belirlediği andan itibaren başlamaktadır. Örnek olarak 1809'da Tebriz-Erzurum-Karahisar-Tokat-Turhal istikametinden Amasya'ya gelen James Morier dar yollardan geçtikten sonra Amasya şehrinin etkileyici manzarası ile karşılaştıklarını belirtiyordu (Morier 1816; 337-338). 1846'da Trabzon'a gelen Sandwith, buharlı gemiden karaya ulaşmak için bir kayık sürüsünün kendilerine doğru yarış edencesine geldiklerini anlatırken limanın altyapısı hakkında da bilgiler veriyordu (Sandwith 1856: 16; Southgate 1840: 152). Seyahatnamelerdeki şehir tarifleri zaman zaman Trabzon örneğindeki gibi şehrin denizden görünüşü, şehre hâkim olan bir tepeden şehrin manzarasının veya şehrin ana giriş yollarının tarifi ile başlar (Walpole

1851; 217). Bu tarif zaman zaman şehrin denizden veya hâkim bir tepeden görünüşüne dair gravürlerle süslenir. Ker Robert Porter'ın Tokat ve Amasya hakkındaki gravürleri buna örnek gösterilebilir (Porter 1822: 702-714). Bunun yanında seyyahların üzerinde durdukları diğer bir husus da şehir yerleşimini doğrudan belirleyen yüzey şekilleri ve fiziki yapıydı. Bu zaman zaman şehrin içinden geçen bir nehrin, derelerin veya şehrin kurulduğu bir dağ yamacının tarif edilmesi şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Bu fiziki yapı üzerindeki şehir dokusunun dağılımına dair seyyahların ifadeleri ise şehrin yerleşimi konusunda bizi aydınlatan ayrıntıları barındırmaktadır (Deyrolle tarihsiz; 10). Hatta bu konuda bazı seyyahlar, eserlerine şehrin yerleşimini gösteren şehir planları da eklemişlerdi. Bu konuda Fontanier'nin Amasya şehir planı özellikle bahsedilmeye değerdir (Fontanier 1829:231-233). Zira şehrin sınırları konusunda verdikleri ölçüler en azından şehrin büyüklüğünü ve genişlemesini anlamamız açısından faydalıdır.

Seyyahların şehirlerin yaşam koşullarını daha iyi ifade edebilmek için iklim ve bitki örtüsü bahsedilen diğer bir husustu. Sahil şehirlerinin nemliliğinden, iç kısımlardakilerinin ise sert iklimi ve belki de daha önemlisi bu iklim koşullarının salgın hastalıklar ile olan ilişkisi özellikle vurgulanıyordu (Smith 1833, 322; Hamilton 1842:242). Seyyahlar Erzurum'dan bahsederken, iklimin sertliğine muhakkak değiniyordu (Morier 1816; 314). Şehrin yaşam koşullarına yönelik olarak, şehirde yetişen ve iktisadi bir önem arz eden meyve ve sebzelerin de üzerinde duruluyordu (Dupré 1819: 72; Southgate 1840: 195). Bu aynı zamanda şehrin iktisadi potansiyeli hakkında en önemli unsurdu. Seyahat nedeni özellikle ticari gözlemler yapmak olan seyyahlar için en önemli konular şehirlerin üretim ve tüketim potansiyelleri, dolayısıyla ihracat ve ithalattı (Gamba 1826;408-416; Dupré 1819: 71--72).

Seyyahların şehir tasvirini daha canlı hale getirmek için sıkça kullandıkları yöntem ise şehirde yaptıkları gözlemlerin aktarılmasıdır. Seyyahlar şehirde dolaşabilecek kadar geniş vakit bulduklarında veya eserlerinde buna değinmek istediklerinde, şehrin büyüklüğünün ve buradaki iktisadi faaliyetlerin niteliğinin bir göstergesi olarak çarşı ve pazarlardan ayrıca bahsetmek gereği duymuşlardır (Rottiers 1829: 252-256). Çarşı ve pazarlar aynı zamanda Batılı bir seyyahın Doğu'nun farklılıklarının en iyi gözlemlenebileceği yerlerdi. Şehrin çarşısında gezen seyyah, çarşıların temizliğini, dükkânların sayısını ve dükkânların hangi tür ticaretle meşgul olduğuna ve bu çarşılarda yapılan üretim faaliyetlerinin niteliğine değinmektedir. Morier Erzurum'daki dükkânların çokluğunu şehirdeki üretim potansiyeline bağlıyordu (Morier 1816: 313). Diyarbakır çarşı-

larını dolaşan Buckingham ise, çarşıların dar ve çarpık bir durumda olmasına rağmen buralarda her tür malın bulunabileceğini aktarmaktaydı (Buckingham 1827: 215). Bu çarşılar seyyahlar tarafından zaman zaman Doğu'nun geriliğinin bir timsali olarak algılanmıştır (Curzon 1854: 6). Trabzon örneğinde şehrin en eski ticaret merkezi olarak Çarşı Mahallesi ile modern ve Batı tarzında bir gelişme gösteren Meydan-i Şarki'nin mukayesesi aslında seyyahın zihin dünyasında kendine yakın olan ile Doğulu olarak nitelendirdiği bir önyargının yansımaları olarak karşımıza çıkmaktadır (Faroqhi 1999, 130-131). Bu yansıma ile seyyah kendine yakın gördüğünü Meydan-i Şarki'yi Trabzon'un Champes-Elyées'si olarak algılamakta geleneksel çarşıları ise doğunun ataletinin bir tezahürü olarak yansıtmaktaydı (Yılmaz 2006: 26-34; Karaçavuş 2011: 71-79).

Seyyahlar, hemen hemen her Anadolu şehrinde, temel mimari unsurların başında gelen kalelerden de özellikle bahsetmişlerdir. Kalelerin konumu, sağlamlığı, kale içi ve kale dışı yerleşimler arasındaki farklar üzerinde durulan noktalardı (Poujoulat 1840:273). Şehir yerleşiminin önemli bir belirleyicisi olarak kale, Müslim-gayrimüslim yerleşimi için doğal sınır olmanın yanında, kaledeki yıkılma gibi değişimler de şehrin gelişimini anlamamız açısından önemlidir (Kinneir 1818: 338). Bunun dışında kale etrafında oluşan ve genelde varoş olarak nitelendirilen yerleşim dokusu, bunun etnik ve dini gruplara göre dağılımı ve işlevi seyyahların üzerinde durduğu diğer noktalardı (Bıjışkyan 1998: 132; Buckingham 1827: 212). Kale gibi, sahil şehirleri için önemli diğer bir unsur da ulaşım ve ticaretin temel vasıtası olan limandı. Şehre denizyolu ile gelen seyyahların notlarında limana ilişkin izlenimlerle çok sık karşılaşmaktayız. Burada limanın demirleme olanakları, limandaki altyapı unsurları, yaz ve kış mevsiminde kullanılabilirliği, limanın imparatorluğun başkentine veya diğer merkezler ile olan ilişkisine ve limanın şehir için önemi gibi temel noktalardan bahsedilmektedir (Jaubert 1821: 380-381; Smith 1833: 322).

Seyyahların sokaklar ve konut tipleri hakkındaki tasvirleri sadece tarih için değil mimarlık ve sanat tarihi çalışmaları için de önemli ayrıntıları barındırmaktadır (Madran 1985:1312). Konutların tek ya da iki katlı olması veya yapı malzemesinin niteliği, konut yapılarının oluşumunda iktisadi imkânlar kadar kültürel unsurları da ifade etmektedir. İç kısımlarda yapı malzemesi kerpiç ve taş olurken, sahil kesiminde ahşap evler çoğunlukta idi (Buckingham 1827: 178; Morier 1816: 313). Örneğin, Trabzon'da yerleşimin en yoğun olduğu bölgelerde, cadde ile konut arasının evin mahremiyeti için yüksek duvarlar ile ayrılması seyyahların Trabzon'daki konut tipine yönelik en sık vurguladıkları bir özellikti (Fallmerayer 2002: 46; Kinneir 1818:338). Trabzon'da evlerin şehre ayrı bir gü-

zellik katan kırmızı kiremitleri üzerinde durulurken, Erzurum'da, üzeri toprakla kaplı ve koyun ve buzağuların biten otları yiyebildiği çatılar dikkat çeken ayrıntılardı ( Southgate 1840: 152; Morier 1816: 313). Ev tipleri gibi seyyahların şehir hakkındaki tasvirlerine sokaklar da çok sıkça konu olur. Bu tasvirlerde caddenin genişliği, taş kaldırım olup olmadığı ve temizliği dikkat çekilen noktalardı. Trabzon'a gelen seyyahlar meyilli yapı ve yağmur suları sayesinde temizliği ile dikkat çeken sokakların darlığından bahsederler (Fallmerayer 2002: 46). Erzurum'da ise dükkânların açıldığı caddelerin halkın rahatça yürümesine engel olacak şekilde alçak olduklarından yakınılıyordu (Morier 1816: 313). Şehrin yerleşim dokusu içinde mahalleler de seyyahların üzerinde durduğu konulardandı. Her ne kadar mahalle isimleri çok zikredilmese de, şehirdeki etnik ve dini unsurların kale içi ve dışındaki yerleşimleri, yayıldıkları varoşlar veya mahalleler üzerinde durulmaktaydı (Walpole 1851: 224; Texier 2002: 154; Smith 1830:322). Bu bağlamda ele alınması gereken konulardan biri de şehirlerin ulaşım ağlarıydı. Temel yerleşimlerin kale etrafında şekillendiğini gördüğümüz Anadolu şehirlerinde ise kaleyi kenar varoşlara veya ana yollara bağlayan kapılar dikkat çekmektedir (Dupré 1819: 69).

Seyyahın şehri daha somut bir hale getirmesi için okuyucu gözünde daha somut ve ayırt edici unsurlara ihtiyacı vardı. Bu unsuz bazen şehirdeki antik bir kalıntı, bazen dini bir mabet bazen de ticari bir yapı olabiliyordu. İlgi alanlarına göre bazı seyyahların anlatılarının büyük bir kısmında şehirlerin antik dönemi, bu dönemin kalıntıları ve tasvirleri üzerinde durulmaktadır (Texier 2002:156-161). Amasya örneğinde üzerinde en çok durulan yapı şüphesiz seyyahların çokça ilgisini çeken kaya mezarlarıydı (Rottiers 1829: 252-256). Antik dönem kalıntılarının yanında şehrin silüetini belirleyen dini yapılardan çok sıkça bahsedilir. Yine Trabzon örneğinde inceleyecek olursak seyyahların anlatıları, şehrin Osmanlı öncesi döneminin eserleri olan Ayasofya, Ortahisar, Yenicuma camileri gibi yapılar üzerinde odaklanmaktaydı. Bunun yanında şehirdeki dini gruplara göre bunların sahip olduğu cami, kilise ve havralar, bunların sayısı ve buldukları yerler hakkında önemli bilgilere de rastlamaktayız (Buckingham 1827:214). Bu bilgiler zamanımıza ulaşmayan bazı yapıların tespit edilmesi ve şehrin mimarı dokusunun değişimini anlamamız açısından oldukça önemlidir. Burada üzerinde durmamız gereken bir diğer konu da şehrin idari birimlerinin tasviridir (Morier 1816:313-314). Dini yapıların yanında bedesten, kervansaray, han ve gümrük binaları gibi ticarete yönelik mekânlar; halkın kullandığı meydanlar gibi kamusal alanların da tasvirine çok sık rastlanmaktadır (Kinneir 1818: 337; Bıjışkyan 1998; 139-140).

## ANADOLU ŞEHRİNİN SOSYAL YAPISINA DAİR GÖZLEMLER

Aslında seyyahların verdiği bilgiler, seyyahların birkaç gün içinde gördükleri ve daha önce yaptıkları bir ön okumanın karışımı niteliğindedir. Bunların bir şehirde kalma süreleri bir veya iki gün ile sınırlıydı. Bu nedenle seyyahların bilgi kaynaklarının da kısıtlı olduğunu da belirtmek gerekir (Faroqhi 1999: 133). Zira seyyahların çok azı Anadolu'daki Osmanlı toplumu ile Türkçe iletişim kurabiliyordu. Bu durumda seyyah ile iletişim kuran gayrimüslimin veya şehirde yerleşik bir konsolosun yegâne bilgi kaynağı olduğunu görmekteyiz (Özdemir 2003). İşte bundan dolayı, seyyahların bu başlık altında verdikleri bilgilerin doğruluğunun da başka kaynaklar ile tespiti tarihçilik açısından bir gerekliliktir. Bunun yanında seyyahlar seyahat edecekleri bölgeler hakkında önceden bir bilgi birikimine de sahipti. Seyahat ettikleri yerler hakkında daha önceki seyahatname literatürünü de okumuşlardı. Bun en belirgin bir şekilde karşımıza çıktığı durumlar ise şehirlerin tarihi konusundaki anlatılarıdır.

Seyyah evvela şehrin adından (Dupré 1819: 76) başlayarak antik geçmişe kadar inmekte, şehrin tarihine yönelik olarak kronolojik bir değerlendirme yapmaktadır (Texier 2002: 154; Gamba, 1826:408). Antik geçmişinden sonra Roma ve Bizans dönemleri hakkında da şehirlerin tarihleri konusunda bazı bilgiler verilir. Fakat daha da ilginç olanı ise bu tarihi bilgilerin Osmanlı/Türk hâkimiyetine kadar getirilmesidir. Şehirlerin antik dönemi ile güncel durumu arasında seyyahlar, elde ettikleri bilgiler oranında değerlendirme yaparak şehirlerin gelişme ya da gerileme içinde olup olmadıklarını ortaya koymaya çalışır. Hatta bazılarının bu tarihi geçmişe binaen halkın etnik kökenine kadar inen bağlantılar kurmaya ve bu şekilde aslında var olmayan bir kimlik oluşturma amacıyla oldukları görülür (Faroqhi 1999: 126; Yılmaz 2013:126-140). Bu anlatıların bazısının bir bakıma Türk/Osmanlı idaresini tarihin sonu olarak düşünmemize neden olacak bir kesinti sergilemeleri oldukça düşündürücüdür (Faroqhi 1999: 127-128; 140-141).

Seyyahların şehir halkı hakkındaki anlatıları, şehirde yerleşik olan halkın etnik ve dini dağılımı veya şehirdeki yabancıların tasvir edilmesi şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Fakat her bir seyyah özellikle nüfus rakamlarını vermek konusunda kendisini zorunlu hisseder. Bu tahmin, bilgi kaynağına göre ya hane ya da şehirdeki gruplara göre bir dağılım şeklinde ifade edilir (Dupré 1819: 71). Bazı seyyahların daha önceki verileri de akılda tutarak şehirlerin gelişme durumlarını inceledikleri görülür. (Poujoulat 1840: 275-277). Hatta Southgate gibi bazı gezginler kendilerinden önce şehre gelen seyyahların verilerini değerlendirerek şehirlerin tahmini nüfusunu ortaya koymaya çalışırken Do-



ğu'da nüfus tahminlerinin zorluklarına işaret etmekteydi (Southgate 1840: 153; Ainsworth 1842: 399-400; Teule 1842: 445). Bu seyahatnamelerde her bir şehir için bir nüfus tahmini olmakla birlikte az da olsa eyalet ve bölgelerin nüfuslarına ilişkin verilerle de karşılaşmaktayız (Panzac 1997: 119-120). Seyahatnameler merkezli şehir tarihi çalışmalarında da görüldüğü gibi seyyahların tahminlerinden yaklaşık bir şehir/bölge nüfusu ortaya konulmaya çalışılmıştır (Yılmaz 2012: 47; Lowry 2004: 15-31, 15-29; Mangaltepe 2009, 69-80). Fakat 19. yüzyıl Osmanlı tarihinin en hassas konularından birinin demografi olduğunu göz önüne alırsak, seyyahların vermiş olduğu rakamların muhakkak hem kendi aralarında hem de başka kaynaklar ile desteklenmesi gerektiği ortaya çıkar (McCarty 2002, 89). Fakat yine de bu şekilde tenkitli bir yaklaşım ile seyahatnameler, şehir nüfuslarının yaklaşık değerini ve bu değerdeki değişimi kısmen gösterebilecek kaynaklardır.

Trabzon örneğinde gayrimüslimlerin şehrin doğu varoşunda yoğunlukta olmaları, şehre gelen tüm seyyahların dikkatini çekmişti (Bıjışkyan 1998:102-104). Şehrin daha canlı bir tasvirini ortaya çıkarmak için seyyahların günlük yaşamdan bazı kesitleri de anlatmışlardır. Bu genel olarak insanın tasviri şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Bu tasvir bazen görüşülen bir devlet görevlisi veya idareci ile olan bir mülakatın anlatılması ve bundan Türk idarecisi tipine dair değerlendirmeler yapılması şeklinde de olmaktadır. Sosyal hayatın tasviri için zaman zaman gezilen çarşı ve pazarda karşılaşılan Müslüman, Rum veya Ermeni esnafının tutum ve davranışları bazen de sokaktaki çocukların veya geleneksel kıyafetleri ile dolaşan kadınların tasvir edilmesi şeklinde belirmektedir (Fallmerayer 2002: 175-205). Burada, halkın yaşamına ilişkin, misafir olunan evdeki gündelik hayat, halkın toplu olarak bulunduğu kahvehane gibi toplu mekânlar, bayram ve şenlik yerleri gibi toplumsal yaşamın en iyi gözlemlenebileceği yerler tercih edilmektedir.

Seyahatnamelerde şehirleri veya bölgeleri etkileyen sosyal, siyasi ve ekonomik gelişmeler hakkında da çok kıymetli bilgiler edinebilmekteyiz. Sosyal hadiseler olarak bahsedebileceğimiz konuların başında şüphesiz salgın hastalıklar gelmektedir. 19. yüzyıl Osmanlı coğrafyasının en büyük meselelerinden olan veba ve kolera salgınlarını seyyahların notlarında da görüyoruz. Seyyahlar veba ve kolera'nın şehirlerde yaptığı yıkımları belirtmekte ve hatta zaman zaman bu hastalıklar ile de yüzleşmektedirler (Stuarth 1854: 75). Vebanın şehri ve civar yerleri kırıp geçirdiği 1840'lı yıllarda Trabzon'a gelen Teule, hastalığın etkilerini ve karantinadaki günlerini seyahatnamesinde özellikle belirtir (Teule 1842: 558). Amasya'yı ziyaret eden Fontanier ise şehrin ileri gelenlerinin bile

kendisinden yardım isteyecek kadar vebanın pençesinde olduklarını yazıyordu (Fontanier, 1827:224-225). Seyyahların bu anlatıları salgınların şehirde, resmi kaynaklarda bulamayacağımız bir şekilde ne tür sonuçlar doğurduğunu görmemiz açısından oldukça önemlidir (Spencer 1838:161). Bu sosyal hadiseler içinde göçleri de zikretmek gerekmektedir. İyi bir örnek olması bakımından 1864 Kafkas Göçü'nde Samsun'a akın eden Çerkes göçmenlerin dramına dair Lennep'in notları oldukça önemlidir (Lennep 1870: 43-46). Şehirleri etkileyen diğer büyük felaketler, yangın ve depremler de seyyahların özellikle üzerinde durduğu konular arasındaydı (Lowry 2004: 97-107 ).

Anadolu'da yaşanan siyasi karışıklıkların da seyyahların notlarında yer aldığı görülmektedir. Taşra idaresine damgasını vuran ayan ve derebeyleri ve bunların neden olduğu sorunlar, seyyahların Doğu'da ilginç bulduğu detaylardandı. Özellikle 19. yüzyılın ilk yarısında Doğu Karadeniz'e gelen seyyahlar bölgede etkili olan ayan ve derebeyleri Avrupa'daki feodal sistem ile mukayese ederken, bu güç odakları arasındaki çatışmanın Trabzon'a ve bölgeye olan etkilerinden muhakkak bahsediyorlardı (Smith 1830:324; Kinneir 1818: 85-86; Hamilton 1842: 226-227). Elbette şehirler üzerinde savaşların da önemli bir etkisi vardı. Anadolu, her ne kadar üzerinde cereyan etmese de Osmanlı Devleti'nin askeri yükünü çeken bir merkezdi. Bundan dolayı 19. yüzyıl boyunca süren savaşların etkisini seyyahların anlatılarında şehirler üzerinde de görmek mümkündür (Fontanier 1834:254-269)

## SONUÇ

19. yüzyılda Anadolu coğrafyası hakkında çok geniş bir seyahatname literatürünün olduğu görülmektedir. Ülkemizde son zamanlarda yapılan gerek akademik, gerekse de amatör çalışmalarla birlikte seyahatnameler daha fazla çalışmaya konu olmaya başladı. Fakat bu çalışmaların seyahatnamelerin kaynak değeri açısından sahip oldukları önemle orantılı olduğunu söylemek zordur. Seyahatnameler sadece tarih disiplini için değil, mimarlık, arkeoloji, sanat tarihi, edebiyat gibi başka bilim dalları açısından da oldukça önemli kaynaklardır. Son zamanlarda ülkemizde gelişen şehir tarihi çalışmaları açısından bakıldığında, seyahatnamelerin artık başvurulması gereken kaynaklar olduğu hemen hemen kabul görmüş bir yaklaşımdır. Temelde daha çok ve zengin kaynağın kullanılmasının elzem olduğu şehir tarihleri için seyahatnamelerin, arşiv belgeleri gibi kaynaklarda bulamayacağımız betimleme, ayrıntı ve farklı bakış açılarını içermeleri itibarıyla yapılacak olan çalışmalara renk katacağı muhakkaktır. Çalışmamızda görüldüğü gibi, seyahatnamelerin şehirler hakkında iki ana kategoride değerlendirdiğimiz verilerini aslında bu çalışmanın sınırlarını aşacak

ölçüde genişletmek mümkündür. Elbette bu veriler, seyyahın kişiliği ve mesleki özellikleri, ziyaret ettiği şehrin farklılıklarına ve zamana göre değişebilmektedir. Fakat genel bir çerçeve ile ziyaret edilen hemen hemen her Anadolu şehri için yukarıda özetlemeye çalıştığımız konular hakkında bilgilere rastlamak mümkündür. Bu çalışma, Erzurum, Amasya, Trabzon gibi bazı örnek şehirler hakkındaki verilerden hareketle, seyahatnameler üzerinden Anadolu şehri hakkında bazı genellemeler ortaya koymuştur.

## KAYNAKÇA

- Ainsworth, W. F. (1842). *Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea, and Armenia*. vol.II, Londra: John W. Parker.
- Bıjışkyan, P. M. (1998). *Pontos Tarihi*, çev.Hrand D. Andreasyan. İstanbul: Civi yazıları Yayınevi.
- Bryer, A.-Winfield, D. (1985). *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*. vol. I. Washington DC: Dumbarton Oaks Research Library and Collection.
- Buckingham, J. S. ( 1827). *Travels in Mesopotamia*. Vol. II. London: Henry Colburn.
- Çetinsaya, G. (2003).Türkiye’de Siyasî Tarihçiliğin Yükselmeden Düşüşü: “Gök Ekini Biçmiş Gibi”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 1 (4): 7-15.
- Deyrolle, T. (trsz). *1869’da Trabzon’dan Erzurum’a Seyahat*, çev. Reşat Ekrem Koçu, İstanbul: Çığır Kitabevi.
- Dupré, A. (1819). *Voyage en Perse: Fait Dans Les Années 1807, 1808 et 1809*. Paris: J. G. Dentu.
- Ebel, K. A. ( 2005). Osmanlı Şehir Tarihinin Görsel Kaynakları, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 3(6): 487-515.
- Fallmerayer, J. F. (2002). *Doğu’dan Fragmanlar*. çev. Hüseyin Salihoglu. Ankara: İmge Yayınevi.
- Faroqhi, S. (1999). *Aproaching Ottoman History*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Fontanier, V. (1829). *Voyages en Orient, entrepris par ordre du gouvernement français, de l’année 1821 à l’année 1829*. Paris : P. Mongie aîné.
- Fontanier, V.(1834). *Voyages en Orient Entrepris par Ordre du Gouvernement Français de 1830 à 1833*. Paris: Librairie de Dumont.
- Gamba, J. F. (1826), *Voyage dans la Russie méridionale, et particulièrement dans les provinces situées au-delà du Caucase, fait depuis 1820 jusqu’en 1824*. Paris: C. J. Truvé.
- Hamilton, W. J. (1842). *Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia*, vol. I-II. London: J. Murray.
- İlhan Pınar, İ. (2002). Seyyahlar ve Seyahatnamelerde İzmir. İçinde, *21. Yüzyıl Eşiğinde İzmir, Uluslararası Sempozyum, 2000*, İzmir: İzmir Yayıncılık.
- Jaubert, A. (1821). *Voyage en Arménie en Perse*. Paris: Pélicier.
- Karaçavuş, A. (2011). Toplumsal Mekânın Merkezinin Değişimi Üzerine Bir Deneme: XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Trabzon’da Geleneksel Yaşamın Hükümsüzleşmesi, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 5: 71-79.
- Kılınç, G. (2007). Şehircilik Açısından Kent Tarihi Araştırmalarının Gerekliliği ve Kullanılan Yöntemler, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 23(2): 177-196.
- Kinneir, J. M. (1818). *Journey through Asia Minor, Armenia, and Koordistan*. London: J. Murray.
- Lennep, H. J. (1870). *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*. London: J. Murray.
- Lowry, H. ( 2004). *Seyyahların Gözüyle Bursa 1326–1923*. Çev. Serdar Alper. İstanbul: Eren Yayınları.
- Madran, E. (1985). Seyahatnamelerde Anadolu Kenti, IX. *Türk Tarih Kongresi, 21-25 Eylül 1981*, c. III. Ankara: TTK: 1303-1322.
- Mangaltepe, İ. (2009). *Seyyahların Gözüyle Van (XIX. Yüzyıl)*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.

- McCarty, J. (2002). Factors in the Analysis of the Population of Anatolia. İçinde *Population History of the Middle East and the Balkans*. İstanbul: Isis Pres.
- Morier, J. J. (1816). *Journey Through Persia, Armenia, and Asia Minor, to Constantinople, in the Years 1808 and 1809*. Boston: G. Palmer.
- Özdemir, B. (2003). The 19th Century European Travelers' Accounts as the Shared or Comparative Sources in Writing Ottoman History, *6th Annual Mediterranean Studies Conference*, Central European University, Budapeşte, Macaristan, 18-31 Mayıs 2003.
- Özel, O.-Çetinsaya, G. (2001). Türkiye'de Osmanlı Tarihçiliğinin Son Çeyrek Yüzyılı: Bir Bilanço Denemesi, *Toplum ve Bilim*. 9: 8-38.
- Panzac, D.(1997). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850)*. Çev. Serap Yılmaz. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Porter, K. R. (1822). *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia*. London: Longman.
- Poujoulat, B. (1840). *Voyage à Constantinople dans l'Asie Mineure, en Mésopotamie, à Palmyre, en Syrie, en Palestine et en Egypte*. Paris: Ducollet.
- Rottiers, C. (1829). *Itinéraire de Tiflis a Constantinople*. Bruxelles: Frechet.
- Sandwith, H. (1856). *A Narrative of the Siege of Kars and of the Six Months' Resistance by the Turkish Garrison Under General Williams to the Russian Army*. London: J. Murray.
- Smith, E. (1833). *Researches of the Rev. E. Smith and H. G. H. Dwight in Armenia Including A Journey Thorough Asia Minor, and into Georgia*. vol. II. New York: Crocker and Brewster.
- Southgate, H. (1840). *Narrative of a Tour Through Armenia; Kurdistan; Persia and Mesopotamia*. London: Tild and Bogue.
- Spencer, E. (1838). *Travels in Western Caucasus*. vol. II. Londra: H. Colburn.
- Stuarth, C. (1854). *Journal of a Residence in Northern Persia and the Adjacent Provinces of Turkey*. London: R. Bentley.
- Texier, C. (2002). Küçük Asya: Coğrafyası, Tarihi ve Akeolojisi, c. II, çev. Ali Suat; Latin Harflerine Aktaran Kazım Yaşar Koprıman, sad. Musa Yıldız, Ankara: Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı.
- Uğur, Y. (2005). Şehir Tarihi ve Türkiye'de Şehir Tarihçiliği: Yaklaşımlar, Konular ve Kaynaklar, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 3(6): 9-26.
- Üçel-Aybet, G. (2003). *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları (1530-1699)*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Walpole, F. (1851). *The Ansayrii and the Assassins: With Travels in the Further East in 1850 to 1851, Including A Visit to Nineveh*. vol. II. London: Biblio Bazaar.
- Weber, S. H. (1952). *Voyages and Travels in the Near East Made During the XIX. Century*. New Jersey: American School of Classical Studies at Athens.
- Yılmaz, Ö. (2006). Batılı Seyyahlara Göre Trabzon (*Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*). Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yılmaz, Ö. (2012). Tanzimat Döneminde Trabzon, (*Basılmamış Doktora Tezi*). Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.